

Г. Г. Демиденко

*До 300-ліття з дня народження
Григорія Сковороди*

Григорій Сковорода:
НЕЗВИЧАЙНІ
ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ

Науково-популярний нарис

Харків
«Право»
2022

УДК 14(477)(092)
Д30

Видається в авторській редакції

Демиденко Г. Г.

Д30 Григорій Сковорода: незвичайні життя і творчість : наук.-попул. нарис / Г. Г. Демиденко. – Харків : Право, 2022. – 352 с.
ISBN 978-966-998-436-4

У пропонованому науково-популярному нарисі йдеться про життя і творчість видатного українського мислителя, філософа і просвітника Григорія Савича Сковороди. На відміну від попередніх численних видань про Сковороду автор уникає ідеалізації образу філософа та його творів, показує їх витоки в особистості та історичних умовах XVIII століття – ліквідації автономії України у складі Російської імперії, русифікації освіти і культури, покріпаченні селянства тощо.

Своєрідність даного видання полягає в майстерному поєднанні елементів наукового дослідження з популярним викладом біографічних фактів і творчості мислителя, розрахованих на вдумливого, освіченого читача, хто цікавиться видатними особистостями нашої історії.

УДК 14(477)(092)

ISBN 978-966-998-436-4

© Демиденко Г. Г., 2022
© Видавництво «Право». 2022

Передмова	4
1. Дитинство, юність, навчання	18
2. У придворній капелі. Санкт-Петербург	31
3. Знову Київ. Подорож по Європі	42
4. Продовження навчання. Педагогічна практика.....	49
5. «Сад божественних пісень»	58
6. У Харківському колегіумі	82
7. Другий харківський період. Учитель і учень	97
8. Нові випробування	130
9. Після звільнення	138
10. Третій харківський період.....	151
11. «Байки Харківські»	173
12. Перші філософські трактати. Сковорода і Сократ	185
13. «Байки Харківські» (продовження)	211
14. «Алфавіт, або Буквар миру»	222
15. «Ікона Алківіадська...».....	239
16. 80-ті роки. Трактати й діалоги	252
17. Переклади	271
18. Кінець 80-х. Притчі.....	280
19. Останні роки.....	297
Заключення (В пам'яті народній)	320
Так думав Григорій Сковорода (афоризми. Поради)	333
Ранні опубліковані афоризми Сковороди.....	343
Джерела і література	350

ПЕРЕДМОВА

В центрі Харкова нині є три пам'ятника нашим видатним попередникам: по вулиці Сумській на площі Свободи – погруддя харківського генерал-губернатора Євдокима Щербиніна, а на початку міського парку імені Тараса Шевченка – величний пам'ятник нашому Кобзареві. Там, де починається центральна вулиця Сумська у сквері біля Покровського собору, – Григорію Сковороді. Їх імена навіки вплелись в історію України, Слобожанщини...

Про Щербиніна з Вікіпедії: Євдокім Олексійович Щербинін (1728–1783) – губернатор Слобідсько-Української губернії (1765–75), сенатор, генерал-губернатор Орловського (1778), Смоленського (1778–79), Воронежського (1779–81) намісництв, перший генерал-губернатор Харківського намісництва (1780–83). Дід Дениса Давидова.

Якось генерал-губернатор, мабуть влітку 1765 року, їхав в пишному ридвані з гайдуками і побачив Сковороду, що сидів коло гостинного двору на узбіччі вулиці. Губернатор послав до нього ад'ютанта.

- Вас кличе до себе його превосходительство!
- Яке превосходительсьво?
- Пан губернатор!
- Скажіть йому, що ми незнайомі!

Ад'ютант, запинаючись, передав відповідь Сковороди. Губернатор послав його удруге. Той підбіг до філософа.

- Вас просить до себе Євдоким Олексійович Щербинін.
- А, – відповів Сковорода. – Про нього чув, кажуть, добра людина і музикант!

І, знявши картуза, підійшов до ридвана. Михайло Ковалінський наводить продовження розмови між ними.

– Чесний чоловіче! Чому ти не візьмеш для себе якогось відомого стану? – спитав його Щербинін.

– Вельмишановний добродію, – відповів Сковорода, – світ подібний театру. Щоб зіграти на ньому роль з успіхом і похвалою, беруть ролі за здібностями. Дійова особа не за знатність ролі, але за вдалість гри вихваляється. Я побачив, що не можу зіграти на театрі світу ніякої особи вдало, крім простої безтурботної і усамітненої. Я цю роль вибрав і задоволений.

Губернатор, глянувши на нього з задоволенням, полюбив його і сказав присутнім:

– Ось розумна людина! Він прямо щасливий! Менше було б на світі дурості й незадоволень, аби усі люди так мислили...

Кажуть, з того моменту вони познайомилися і зійшлися. Губернатор проявив шанобливе ставлення до нового знайомця. Згодом він запросить нового, добре освіченого знайомця до викладання в Додаткових класах Харківського колегіуму.

А Тарас Шевченко, згадуючи своє гірке дитинство, згодом напише:

...куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую Сковороду...¹

В Україні ім'я Григорія Сковороди пам'ятне, мабуть, всім дорослим і школярам. Великий філософ-гуманіст і просвітник, видатний поет XVIII століття продовжив й давню традицію вітчизняної і світової філософської думки, яка жила народними думками, фольклором, культурою.

Письменник, педагог, народний мислитель, знавець античної і середньовічної літератури, володів кількома мовами – латиною, давньогрецькою, староеврейською, польською, німецькою, російською. Він постійно вчився, поглиблював свої знання, заохочував до них своїх друзів і знайомих. Мандруючи Україною, Росією, Європою цікавився життям людей, їх звичаями, віруваннями, вкраплював у свої твори набуті враження і спостереження.

¹ Шевченко Тарас. Кобзар. – Київ, 1974. – С. 356

Григорій Сковорода зіграв велику роль у становлення нової української літератури, став її ідейним предтечею. Його поетична і прозова творчість розвивала гуманістичні, демократичні ідеї і тим заперечувала існуючий суспільно-політичний лад Російської імперії, вводила в літературу самобутні образи простих українців, обстоювала їхні соціальні й політичні права. Наступ імперії на автономію України, загальна криза українських державницьких ідеалів, української культури XVIII століття позначились на творчості мислителя. Він творив у замкнутому колі своїх сучасників, був позбавлений можливості друкувати свої твори, не мав широкого кола читачів. З життям пригноблених і знедолених він нерозривно пов'язав своє життя. Писав про себе: «А мой жребій с голяками». Він обрав його свідомо і залишався йому вірним до кінця життя.

Тарас Шевченко у передмові до третього видання «Кобзаря» 1847 року порівнював Сковороду з Робертом Бернсом: «І наш Сковорода був би таким, якби його не збила з впливу латинь, а потім московщина». В цьому порівнянні нашого поета з шотландським поетом XVIII століття відобразилась найраніша його об'єктивна оцінка як видатного письменника. В повісті «Близнецы», зображуючи Сковороду іронічно-поблажливо, автор «Кобзаря» зривається на різкий осуд, зіставляючи нашого філософа і поета з «хохлацькими» комедіями князя А. Шаховського: «Мне кажется, никто так внимательно не изучал бестолковых произведений философа Сковороды, как к[нязь] Ш[аховский]. В малороссийских произведениях почтеннейшего князя со всеми подробностями отразился идиот Сковорода. А почтеннейшая публика видит в этих калеках настоящих малороссиян. Бедные земляки мои!»

Наш «Кобзар» знав і пам'ятав ряд поетичних творів свого попередника, популярних в народі, проте його філософські трактати й діалоги, байки, вірші залишались невідомими Шевченку. До того ж повість «Близнецы» писалась влітку 1855 року в Новопетровській фортеці, де поет в заслання служив рядовим Окремого Оренбургського корпусу і мав примарні сподівання на повернення в Україну. Перше, далеко неповне зібрання творів Сковороди вийде лише в рік смерті Шевченка.

Твори Г. С. Сковороди, що поширювалися у численних рукописах, набули значної популярності ще за життя автора. Однак

друком вони почали з'являтися тільки після смерті філософа, та й то з великими перервами. Так, у 1798 році М. Антоновський опублікував (без імені автора) його трактат «Наркісс». І тільки в XIX столітті були надруковані його «Вступні двері до християнського добронравія» з коротким описом життя автора, «Байки харківські», одну притчу та ще три діалоги. А між тим, зовсім невідомого читачам філософа і поета, нерідко згадували різні автори спогадів як яскраву особистість української культури другої половини XVIII століття. Ще добрих півстоліття після його життя серед простолюду Слобожанщини жили легенди та розповіді про його мандри, популярність. На жаль, тоді їх ніхто не записував і вони були назавжди втрачені.

Першу, досить неповну збірку творів Сковороди, видав у Петербурзі 1861 року наш земляк І. Т. Лисенков (українською – Лисенко)¹. До 100-річчя з часу смерті нашого філософа і поета у Харкові вийшло наукове видання його творів, зібраних і підготовлених до друку Д. І. Багалієм². Академік писав у біографічному виданні – «я зібрав його рукописні твори, які під моїм редагуванням і видало тоді Харківське історико-філологічне товариство. І тільки тоді ми неначе знайшли Г. С. Сковороду для науки та громадянства».

З великим пієтетом до Сковороди як свого ідейного попередника поставився Лев Толстой. Харківське видання творів Сковороди 1894 року і сьогодні зберігається у фондах особистої бібліотеки Толстого. Український філософ вразив його. І коли через деякий час хтось із друзів письменника згадав про нього у бесіді, той зразу пожвавішав.

« – Ах, Вы знаете Сковороду! – ніжно і радісно вигукнув граф. – ...Вообще же его забыли, и так немногие знают! А какое удивительное лицо!

Трохи помовчавши, додав з тією ніжністю в голосі, з якою говорять про рідну людину:

– Многое из его мировоззрения мне так удивительно близко! Я недавно только что еще раз перечитал его. Мне хочется о нем

¹ Сковорода Г. Сочинения в стихах и прозе. – СПб., 1861.

² Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 год). С портретом его, видом могилы и снимками почерка, 7-й том Сборника Харьковского историко-филологического общества, X., 1894.

написать. И я это сделаю. Его жизнеописание, возможно, еще лучше, чем его произведения. Но как хороши и произведения!» У травні 1907 року великий російський письменник написав статтю про Сковороду для «Детского круга чтени¹. У «Кишеньковому щоденнику» записав: «Читал Сковороду. Прекрасно»². Ще одна приписка: «Сковорода *учил*, что святость жизни *только в делах*». Отже, про гармонійне поєднання слова і дії, вміння жити, як сам вчив, про самопізнання...

У 1912 році Володимиром Бонч-Бруєвичем було випущено перший том нового видання творів українського філософа в серії «Матеріалів до історії й вивчення сектанства і розколу»³. Так з'явилася перспектива розглядати Сковороду як предтечу Толстого і толстовства. Проте ця перспектива залишилась нереалізованою: для вождя більшовиків граф Толстой – «зеркало русской революции», ідеолог селянства, а Бонч-Бруєвича полонили революційна хвиля, після ж захоплення державної влади більшовиками – справи Раднаркому.

Видання Д. І. Багалія 1894 року було неповним, а В. Д. Бонч-Бруєвича 1912 року – незавершеним, проте вони значно розширили можливості освоєння творчості українського філософа і поета, стали єдино доступним і авторитетним зібранням його текстів. Того ж, 1912 року, з'явилася й перша дослідницька книга про його філософію В. Ерна⁴. Проте автор пов'язав вчення Сковороди з філософським ірраціоналізмом початку ХХ ст., охарактеризувавши його як відвертого містика й ірраціоналіста, заперечував логічну цілісність його філософського вчення.

Таким чином, деякі оригінальні та ряд перекладних творів письменника в жодному з перелічених видань не побачили світу. Були ці видання недосконалими і в текстологічному відношенні. Твори друкувалися не завжди за автографами або кращими списками, а ті, що друкувалися за автографами, як правило, неуважно

¹ Толстой А. Н. Полное собрание сочинений. Юбилейное издание (1828-1928). Т. 40, – М., 1956. – С. 406–407; Толстой А. Н. Собр. соч в 22-х т. Т. 22. – М., 1985. – С. 245

² Толстой А. Н. Г. С. Сковорода // Полн. собр. соч. – Т. 40. – С. 510

³ Собрание сочинений Г. С. Сковороды. Том I. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича, СПб., 1912.

⁴ Эрн В. Ф. Григорий Савич Сковорода : Жизнь и учение. – М., 1912.

звірялися з останніми, внаслідок чого траплялися численні помилки. Незважаючи на свою недосконалість та неповноту, названі видання довго були основним джерелом пізнання спадщини Сковороди.

Лише в радянські часи було зібрано і опубліковано всю відому філософську та поетичну спадщину мислителя. У 1961 році видавництво АН УРСР випустило перше за радянського часу зібрання творів Сковороди у двох томах до 250-річчя з дня його народження¹. На відміну від попередніх, які не давали повного уявлення про спадщину Сковороди, у цьому виданні надруковано всі відомі твори письменника. Поряд з філософськими трактатами, діалогами, притчами, віршами та байками до нього увійшла також епістолярна спадщина мислителя (латинська – в оригіналах і в перекладах українською мовою). Тут вперше надруковано «Басню Езопову», деякі листи та переклади Сковороди з Плутарха й Цицерона. Недоліком цього видання є те, що розташування творів у ньому не відбиває дійсної еволюції світогляду поета і філософа.

1973 року було здійснено Повне зібрання його творів, куди увійшли й нововідкриті діалоги філософа². Це зібрання творів є наслідком подальшого дослідження спадщини поета і мислителя. В ньому зберігають силу основні текстологічні принципи, вироблені при здійсненні попереднього видання, разом з тим внесено ряд виправлень та уточнень. Ці найбільш повні видання творів Сковороди і є сьогодні науковою базою для подальшого вивчення його життя і творчості.

В наступні десятиліття окремо видавались його поезії та прозові твори, переклади, в т.ч. російською мовою³. 2010 року було

¹ Григорій Сковорода. Твори в двох томах. Вид-во АН УРСР, К., 1961. Редакційна колегія: академік О. І. Білецький, член-кореспондент АН УРСР Д. Х. Острянин (відповідальний редактор), член-кореспондент АН УРСР П. М. Попов (том I – упорядник І. А. Табачников, том II – упорядники І. А. Табачников та І. В. Іваньо).

² *Сковорода Григорій*. Повне збір. творів: У двох т. / Редкол. Шинкарук В. І. (голова), Євдокименко В. Ю., Махновець А. Є., Іваньо І. В., Нічик В. М., Табачников І. А. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. I. – 531 с.; Т.2. – 574 с. Посилання в тексті даної книги на це видання містять вказівку на відповідний том і сторінку.

³ *Сковорода Григорій*. Вірші. Пісні. Байки. Притчі. Прозові переклади. Листи / Упор., вступ. Стаття і приміт. І. В. Іваньо. – К.: Наук. думка, 1983. – 542 с. («Б-ка української літератури»); *Сковорода Григорій*. Сад божественных песней: Вірші, байки, діалоги, притчі / Упор., автор передмови та приміт. Б. А. Деркач. –

видано Повну академічну збірку творів Г. С. Сковороди під ред. проф. А. В. Ушкалова¹. Це видання було повторено 2016 року, але в ньому були втрачені деякі листи філософа до свого учня і друга Михайла Коваленського.² 2017 року знову видавалась збірка творів мислителя³.

Переклади творів мислителя видані в інших країнах – у Німеччині, Чехії, Вірменії, Грузії, Італії, Португалії, Білорусі, Росії...

Наш поет і філософ упродовж XIX – початку XXI століть чи не найбільше привертає і привертає увагу дослідників, окрім хіба ще Тараса Шевченка.

Первісною основою наукової чи науково-популярної біографії Сковороди був і залишається короткий нарис його життя і творчості, написаний учнем і другом Григорія Савича Михайлом Коваленським, який ближче від усіх інших сучасників знав свого учителя і більшість його творів, був духовно близьким йому, хоч не у всьому поділяв його переконання⁴. Його нарис – результат довголітнього спілкування з філософом, особистих розмов і спостережень, листування і вивчення творів мислителя. Автор нарису намагався відтворити портрет філософа і поета, найвизначніші події його життя неупереджено, з любов'ю, цікаво.

І хоча нарис містить переважно загальні відомості про його учителя, де вкрай мало конкретики й деталей, все ж це цінне і рідкісне джерело для його біографії. Як засвідчили пізніші дослідження, у фактичній основі біографії – в датах, іменах, місцях описуваних подій – є окремі неточності та в цілому вона достовірна і досить унікальна. Завдяки Коваленському ми дізнаємося про такі

К.: Дніпро, 1988. – 319 с. («Б-ка класики «Дніпро»); *Сковорода Г. С. Избранное: Стихи и басни (К 250-летию со дня рождения)* / Пер. с укр. и латин. – М.: Худ. лит., 1972; *Сковорода Григорий. Сочинения: В двух т.* / Составление, перевод и обработка И. В. Иваньо и М. В. Кашубы. Вступ. статья И. В. Иваньо и В. И. Шинкарука. – М.: Мысль, 1973. – Т. 1. – 511 с.; Т. 2. – 486 с. / Інст-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Далі в тексті посилання на це видання буде містити вказівку на том і сторінку.

¹ *Григорій Сковорода: Повна академічна збірка творів. Під ред. проф. А. В. Ушкалова.* – Харків: Майдан, 2010. – 1400 с.

² *Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів. 2-е вид.* / Г. Сковорода. – Х.: видавець Савчук О. О., 2016. – 1398 с.

³ *Сковорода Григорій. Твори.* – К.: Terra incognita, 2017. – 320 с.

⁴ *Ковалинський М. Життя Григорія Сковороди* // Григорій Сковорода. Твори: у 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 380–418 с.

вчинки і кроки Сковороди, про які, мабуть, ніколи б не довідалися. Написана біографія є цінним джерелом для вивчення філософських поглядів його вчителя, обставин і умов його життя. Після її публікації вона стала дуже популярною і значною мірою сприяла зростанню інтересу до життя й своєрідної творчості нашого мислителя. Біографічний нарис про Сковороду було опубліковано аж 1886 року М. Сумцовим у журналі «Киевская старина».

Починаючи з кінця 90-х років XIX століття почали з'являться перші біографічні нариси про Сковороду – С. Русової, В. Ерна¹,

З 20-х років життєвий і творчий шлях Сковороди досліджували і висвітлювали Г. Хоткевич, С. Пелех, В. Петров, А. Ладиженський, А. Ковалівський, І. Очинський, П. Демчук, Б. Скитський та інші. Найбільш ґрунтовно і повно вивчив і синтезував здобутки сквородинознавства у своїй фундаментальній монографії Д. Багалій².

1922 року в Україні відзначалося 200-ліття з дня народження Г. С. Сковороди. На його батьківщині в м.Лохвиці було встановлено пам'ятник роботи скульптора І. Кавалерідзе. До цієї дати було видано збірку статей «Пам'яті Г. С. Сковороди (1722–1922)» (Одеса, 1923). В Києві і Львові вийшли друком невеличкі біографічні брошури про Сковороду³. Навіть в роки Другої світової війни українські письменники і вчені відзначали в евакуації 220-річчя з дня народження нашого філософа і поета⁴.

¹ Русова С. Ф. Григорий Саввич Сковорода : Биографический очерк. – Х.: Изд-во Харьк. О-ва распространения в народе грамотности, 1894. – 31 с.; Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода: Жизнь и учение. – М.: Путь, 1912. – 343 с.;

² Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. – Харків, 1926. – 397 с.

³ Хоткевич Г. М. Григорій Савич Сковорода: (Український філософ. Короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів. З нагоди 125-літньої річниці з дня смерті. – Х.: Союз, 1920. – 168 с.; Тищенко Г. Народний філософ і учитель Г. С. Сковорода: Його життя та діла. 1722–1794. – Лохвиця на Полтавщині, 1922. – 98 с.; Возняк М. С. Грицько Сковорода – славний український мудрець (1722-1794). – Львів, 1922. – 24 с.; Білий В. Г. Сковорода: Життя і наука. – К., 1924. – 46 с.; Котович А. Григорій Савич Сковорода: Український філософ XVIII ст. – Львів: Накладом вид-ва «Молода Україна», 1924. – 48 с.; Білич Т. А. Світогляд Г. С. Сковороди. – К.: Вид. ун-ту, 1957. – 112 с.;

⁴ Тичина П. Г., Попов П. М., Трахтенберг О. В. Г. С. Сковорода: Збірник доповідей з нагоди 220-річчя з дня народження. 1722–1942. – [Уфа]: Вид-во Акад. наук УРСР, 1943. – 44 с.

250-ліття з дня народження Сковороди стимулювало з початку 70-х років появу нових біографічних розвідок¹. У виданій ювілейній літературі домінував марксистсько-ленінський підхід в аналізі філософії Сковороди, його місця «в боротьбі класів», виходячи з «партійності філософії». Неодмінно акцентувалася увага на матеріалізмі його філософії, значення впливу на «мислителя-матеріаліста» М. В. Ломоносова. Ф. М. Поліщук у своєму «Семінарії» відтворив історію вивчення життя і творчості Г. С. Сковороди, її обширну бібліографію. Видання творів Сковороди, літературу про нього подавав і О. Мишанич. А. Є. Махновець виклав біографію філософа і поета з критичною перевіркою всього найголовнішого, що було написано про його життя. Вперше в його книзі публікуються низка архівних документів. Приділена увага вивченню й характеристиці оточення Сковороди на різних етапах його життя. Решта відомостей подана в статтях автора. Часто дослідження Махновця – своєрідний діалог з читачем, автор робить читача учасником пошуку. Проте, назвавши свою книгу «Біографією» автор часто скочується до переказу інших досліджень, полеміки, що не є біографією.

Значний внесок у вивчення філософії і стилю мислення Г. Сковороди внесла книга І. В. Іваньо, підготовлена в Інституті філосо-

¹ Попов П. М. Григорій Сковорода. Життя і творчість. Нарис. – К.: Держлітвидав, 1960. – 172 с.; Його ж. Григорій Сковорода: Літературний портрет – К.: Дніпро, 1969. – 173 с.; Редько М. П. Світогляд Г. С. Сковороди. – Львів: Вид-во ун-ту, 1967. – 263 с.; Ніженець А. М. На зламі двох світів : Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків: Прапор, 1970. – 208 с.; Пільгук І. І. Григорій Сковорода. – К.: Дніпро, 1971. – 262 с.; Від Вишеського до Сковороди: (З історії філософської думки на Україні XVI – XVIII ст.). – К.: Наук. думка, 1972. – 144 с.; Головаха І., Стогній І. Філософ-гуманіст Г. С. Сковорода. – К.: Держлітвидав, 1972. – 76 с.; Лошиц Юрий. Сковорода. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 223 с. («Жизнь замечательных людей»); Махновець А. Григорій Сковорода. Біографія. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1972. – 255 с.; Табачников И. А. Григорій Сковорода. – М.: Мысль, 1972. – 204 с.; Філософія Григорія Сковороди. – К.: Наук. думка, 1972. – 311 с.; Шреер-Ткаченко О. Я. Григорій Сковорода – музикант. – К.: Муз. Україна, 1972. – 94 с.; Шабловский, Е. С. Г. С. Сковорода – М.: Знание, 1972. – 40 с.; Мишанич О. В. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – К.: Наук. думка, 1976. – 151 с.; Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. – К.: Вища школа, 1972. – 246 с.; Григорій Сковорода: 250 : [1722–1972] : матеріали про відзначення 250-річчя з дня народж. / [упоряд.: І. П. Стогній, П. Ю. Шабатин; голов. ред. В. І. Шинкарук]. – К.: Наук. думка, 1975. – 255 с.; Поліщук Ф. М. Григорій Сковорода. Життя і творчість. Київ: Дніпро, 1978. – 262 с.;